

ձանադրութեան մէջ յիշուած կը գտնէ Յամաքաժով անուն մը եւս, որ հայկական է, կը ճշտէ նաեւ այդ Յամաքաժովին գերբը: Ասիկա աննշան գիւղի մը անունն մասին. իսկ երբ խօսի կարս քաղաքին եւ վանանդ գաւառին մասին, Ալիշան կը ծովանայ, կը տարածուի, կը խանդավառուի, եւ կ'ընէ ամբողջ վանանդ գաւառին տեղագրականն ու պատմականը, մինչեւ 1877ի ռուս թրքական պատերազմը՝ որ մղուեցաւ այդ քաղաքին տիրանալու համար. կը թուէ այդ պատերազմի պատճառները, ղեկավարները, եւ անոնց տարած յաղթանակները եւ պարտութիւնները, մինչեւ գալուստը հայազգի Լօռիս Մելիքովի, որ վերջնականապէս ջախջախեց Մուխթար փաշայի բանակը: Եւ որովհետեւ հոս խօսքը վանանդի մասին էր, ահա հոն է իր անուանակից մեծ սուրբը Ղեւոնդ Վանանդապի, ու Ալիշան իր հոգեւոյն, սրտին եւ զգացումներուն հրահեղեղ ազդեցութիւնները բացած՝ կը յօրինէ փառաւոր պատմական եւ բանաստեղծական գրութիւն մը Ղեւոնդ Վանանդացիի անուան շուրջ, անցնելով վանանդէն մինչեւ Եւֆրատի վարդանանց հերոսական պատերազմը, անմահացնելով Ղեւոնդի պատմական դերը:

Այսպէս Հայր Ալիշան կրկին անմահացուցեր է մեր ազգային հերոսները. կեանք տուեր մեր աւերակ տաճարներուն, եւ խօսք ու ձայն՝ մեր մշտամըմունջ վանքերուն. քալած է վանքէ վանք, աւերակէ աւերակ, քննած ու տեղագրած իր «Այրարատ»ին մէջ:

Ու այսօր մենք ունինք, մեր պատմութեան պարծանք «Այրարատ»ը. որ պատմագիրը կամ աշխարհագիրն ալ որ ուզէ կամ ուզած է գրել երկու տող մեր աշխարհին մասին եւ կամ մեր հայրերուն մասին, անպատճառ պէտք է որ գիտէ Ալիշանի գործերուն, իր Այրարատին, Սիսուանին, Սիսականին եւ Երբակին. անվիճելի հեղինակութիւն մըն է այն, թէ

եւ ոմանք ուղեցին նսեմացնել զայն. բայց ո՛չ. Հ. Ալիշան արեւ մըն է, ո՛վ կրնար արեւին առջեւ չուր գնել. ժամանակաւոր սեւ ամպեր կու գան ու կ'անցնին, բայց Հ. Ալիշանի փառքը կը մնայ անստուեր: Հ. Ալիշան մեր պատմութեան մէջ անհաւասար կը մնայ, ան իր ամբողջ կեանքով նուիրուեցաւ հայ ազգին բարձրացումին, գիշեր ու ցերեկ աշխատեցաւ, եւ ինչպէս տեղ մը կը գրէ, «ոչ խնայելով աշխատ առնել եւ զճարտարաւ ճարգ շինարարութեամբ աշխարհի թարթամար ի քարտէնս»: Այս ըսել կ'ուզէ թէ այն իր աչքերուն լոյսը տուած է, ձեռագիրներուն մէջէն քաղելու համար հայ պատմութեան ատաղձը, եւ մշտաբար աշխատութեամբ դրած իր «Այրարատ»ը:

Եթէ կան ալ իր գործին մէջ փոքրիկ թերութիւններ, այդ ալ իր ժամանակի մտայնութեան արդիւնք է. այն քննական ոգին որ այսօր գոյութիւն ունի՝ այն ժամանակ դեռ կը կաղար: Բայց Ալիշան իր ուղղամտութեամբ եւ ուղղատեսութեամբ պատգամ մըն էր ամբողջ աշխարհին, յարգուած եւ զնահատուած անձնաւորութիւն մը, ոչ միայն հայ շրջանակին մէջ, այլ եւ օտարներու առջեւ, շատ մը աշխարհագրական ընկերութիւններու անդամ եւ հմտալից բանախօսութիւններով ծանօթ դէմք մը:

Հ. Ալիշան ծրագրած էր գրել մեր 15 նահանգներու պատմութիւնը, բայց դեռ բախտաբար իր բեղնալից կեանքը կարճ եկաւ այդ մեծ ծրագիրները ի գլուխ հանելու համար. սակայն այսչափն ալ արդէն շատ է. ոչ ոք իրեն նման այնքան բեղուն եղած է. եւ այսքանը բաւական են որ անմահացնեն իր անունը, եւ իրաւունք տան որ իր ալ անդրին կանգնի Մեհարաբի եւ Սահակի կողքին՝ իր սիրած հայրենիքին մէջ, օր մը, իր աչքերը յառած վեհափառ «Այրարատ»ին:

Հ. ՄԻԲԱՅԵԼ ԶՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

ԲՈՒՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՆ ԳՐԶԱԳՐԻ ՍԸ ՀԱՏՈՒԿ ՏՈՐՆԵՐ

Հ. ԱԼԻՇԱՆԻ ՅԻՇԱՍԱԿԻՆ

Մեր բանասիրութեան եւ պատմութեան մէջ նիւթ չկայ որ երջանկայիշատակ բազմադիւն վաստակաւորն Հ. Ղեւոնդ Ալիշան քիչ կամ շատ մշակած չըլլայ: Իր ՀԱՅԲՈՒՍԱԿԸ, որ հրատարակուեցաւ Վենետիկ Ս. Ղազար 1895ին, բազմաշխատ գործ մըն է, որուն ի տես կարելի է որ Հիւանանք տքնաջան Միխիթարեան չօր համբերութեան, կամքին եւ կարողութեան վրայ:

Անտարակոյս աշխատութիւնը ունի արդի տուեալներով լրացուելի կէտեր: Սակայն պէտք է նկատի ունենալ որ իր ժամանակուան պայմաններուն եւ աղբիւրներուն համեմատութեամբ՝ գործը մեծապէս զնահատելի աշխատութիւն մըն է: Նորայր Ն. Բիւզանդացի իր երկաւ: ՄԱՅԻ ԲԱՆԱԿԻԿԻԿԻՄ ԳՈՐԾՈՎ ՈՇ ԹԷ Հ. Ալիշանի կոթողային գործին արժէքէն որեւէ բան նուազեցուց, այլ պարզապէս ցոյց տուաւ Հ. Ալիշանի ՀԱՅԲՈՒՍԱԿԻՆ անգնահատելի կարեւորութիւնը եւ արժէքը*:

Տարակոյս չկայ որ Հ. Ալիշանէն առաջ եւ շատ առաջ եղած են բուսարան հայ գիտնականներ: Ամիրտովլաթ բօխլի Արմաշիցի, Ժե. Ղարու վերջը, կրնանք մասնացնել, Ժե. Ղարու վերջը, կրնանք հայ բուսագէտ մը նկատել: Սակայն տուեալներ ունիմ հաստատուելու համար որ զուգէ իրմէ ալ առաջ ունեցած ենք հայ բուսարան մը, որ այժմ մեզի բոլորովին անծանօթ կը մնայ:

Ասկէ տասնեակ մը տարիներ առաջ, Պէյրութի մէջ, տեղացի օտար հնավաճառ մը ինծի առաջարկեց տասներկու կի-

սատ եւ ամբողջական թերթերէ բաղկացեալ մնացորդներ բուսարանական մեծարժէք գործի մը, որուն հնութիւնը անտարակոյս մինչեւ ԺԳ. կամ ԺԴ դար կը հասնի: Թերթերը, որոնց եղբայրները ժամանակէ եւ գործածութենէ մաշած ծուատնակէ եւ գործածութենէ վարպետօքն, ուսած են, կը պարունակեն վարպետօքն, գեղեցիկ, բնական եւ ճաշակաւոր կերպով դժուած, արմատէն մինչեւ տերեւը, բոյսեր, ծաղիկներով եւ հոնտերով ալ միասին երբեմն: Թուղթէ այս թերթերը կ'երեւի թէ խոնաւ տեղ մնացած են երկար ատեն եւ գունաւոր ջրաներկ գծադրութիւնները խոնաւութենէ իրարու վրայ տպաւորուած են յաճախ յստակ կերպով:

Եթէ ոչ հեղինակը, սակայն անտարակոյս գրիչ-ծաղիկակարիչը արար մը կամ արարագէտ մը՝ արարագէտի մը համար պատրաստած է գործը, քանի որ իւրաքանչիւր թերթի վրայ առանձին ներկայացուած, իւրաքանչիւր բոյսի մասին՝ կայ արարատառ անունը եւ երբեմն երկար ծանօթութիւններ:

Բնական է ինչ որ աւելի շահեկան կ'ընէ այդ բուսարանական գրչագիրը մեզի համար, այն է՝ որ իմ ձեռքս ինկած այս թերթերու խումբին մէջ, որոնք անտարակոյս նոյն գրչագրէն ելած են, կան չորս թերթեր՝ որոնց վրայ կայ նաեւ, հայերէն հին նոտագրով, բոյսերուն անունները: Ասիկա ցոյց կու տայ անկա-

(*) Ցաւալի է որ ըրաւ քննադատութիւններ՝ ոճով մը, որ ներքին չէին:

կած որ բուսաբանական այս մեծարժեք հատորը սեփականութիւնը եղած է հայ բուսագէտի մը, գրչութենէն վերջ ատեն մը: Մեծարժեք ըսի, որովհետեւ ասկէ տարիներ առաջ, Նիւ Եօք, միջազգային ամենանշանակաւոր աճուրդին, Մէյ թերթ մը՝ որուն վրայ հայերէն չէր գտնուեր, ծախուեցաւ իբր արաբերէն հնագոյն բուսաբանական գործի մը մասը՝ 320 տուարի:

Հարկ է յիշել նաեւ որ, ուր որ հայերէն գրուած կայ, անոր տակ կայ նաեւ վրացերէն ձեռագիր: Երբեմն հայերէնը առանձին է, եւ երբեմն ալ վրացերէնը:

Հոս թերթերուն թիւը նշանակած ենք բնագրին մէջ ունեցած շարքէն բոլորովին անկախաբար: Մեղի կարելի չէ այժմ բրնազրին մէջ այս թերթերուն ունեցած շարքը տալ: Իմ բոլոր ջանքերս՝ ուրիշ թերթեր, եւ թերեւս նոյն իսկ գրչագիրը գտնելու՝ ապարդիւն անցան: Եղած չեղածը այսքան է՝ ըսուեցաւ ինծի, եւ ցարդ ատոր ճշտութեան դէմ մեղանշում մը չէ եղած:

Թիւ 1 թերթ, էջ Ա. - Թերթին վարը բոյսին արմատին քով, նոտրգիր «ասարոն է»: ՀԱՅԲՈՒՍԱԿ չունի յատուկ գրուի այս բոյսին մասին, միայն «Մրուանտակ» բոյսին մասին Ամիրտովլաթի յառաջերումի մը մէջ կը յիշուի: Վերջինս կը գրէ: «Եւ ուման ասեք եւ քէ Ասարոնն Սնպուլի բուսմիին տակն է»:

Թիւ 1 թերթ, էջ Բ. - Չունի հայերէն մակագրութիւն:

Թիւ 2 թերթ, էջ Ա. - Բոյսին արմատին ձախ կողմը երկտող «Քունդուտը է»

«աբուսարատն է»:

Քունդուտի մասին ՀԱՅԲՈՒՍԱԿ ունի «Յմախ, Յմախտակի»-ի ներքեւ: Նկարագրութենէն կը տարբերի նկարս: Իմ ներկարիս «Աբուսարատ»ը չի յիշուիր ՀԱՅԲՈՒՍԱԿի մէջ:

Թիւ 2 թերթ, էջ Բ. - Չունի հայերէն մակագրութիւն:

Թիւ 3 թերթ, էջ Ա. - Բոյսին նկարին ցողունին աջ կողմը «բգրատուն է»:

ՀԱՅԲՈՒՍԱԿ ունի «Բգրատուն» կամ «Պգրատուն», եւ կը խօսի «Կտաւախտ»-ի եւ «Գաղտիկուն»-ի ներքեւ: Հոն սակայն ինչ որ կ'ըսուի՝ կը տարբերի իմ հատուկտոր գրչագրի թերթիս վրայ ներկայացուած բոյսէն:

Թիւ 3 թերթ, էջ Բ. - Չունի հայերէն մակագրութիւն:

Թիւ 4 թերթ, էջ Ա. - Միշտ նոյն հայ գրչէն, նոտրգիր, բոյսին ցողունին ձախ կողմը հազիւ ընթեռնելի «սնպուլ է»:

ՀԱՅԲՈՒՍԱԿ ունի Սմբուլ, Սմպուլ, Սնբուլ, Սմֆուլ եւ նոյնացուցած է «Նարդու» հետ: Սակայն նկարագրուած Նարդոսներէն կը տարբերի իմ բուսանկարս:

Թիւ 4 թերթ, էջ Բ. - Չունի հայերէն մակագրութիւն:

Հոս տեղին չէ միջամուկ ըլլալու բուսաբանական մանրամասնութեանց մէջ, ճշտելու համար իմ հատուկտորիս իւրաքանչիւր բոյսը: Ուղեցի պարզապէս ցոյց տալ որ ասկէ դարեւ առաջ արդէն ունեցեր ենք զիտուն բուսագէտներ: Դժբախտաբար հին չըջանէ բուսաբանական կարեւոր աշխատանք մը չէ հասած մեղի, եթէ նկատի չառնենք Ամիրտովլաթի այն մեծարժեք ԱՆԳԻՏԱՅ ԱՆՊԷՏԸ: Հայր Ալիշանն է որ մեղի մատչելի կ'ընէ խիստ շահեկան հայկական բուսաբանութիւնը իր աննախընթաց ՀԱՅԲՈՒՍԱԿով:

Անտարակոյս այլեւս ատենն է որ լուրջ եւ զիտական տարագով ու նկարագրող Հայկական Բուսաբանութիւն մը հրատարակուի: Ատիկա կարելի է Երեւանի մէջ, ուր ոչ միայն նիւթական միջոցներ կան, եւ ատոր համար պատրաստուած ոյժեր, այլ եւ, որքան որ կը յիշեմ, ՄԱՏԵՆԱ-ԴԱՐԱՆԻՆ մէջ կը պահուի 18րդ դարու վերջէն եւ 19ի սկիզբներէն մեծարժեք ու ընդարձակ գործ մը, նուիրուած հայ բուսաբանութեան, որ՝ բնական է՝ կրնայ հիմը կազմել զիտական պրպտումներու, եւ թերեւս կարելի է ամբողջացնել, եթէ պակաս մը կայ այդ գործին մէջ, ՀԱՅԲՈՒՍԱԿով եւ յարակից ուրիշ աշխատութիւններով:

* * *

Հաւաքածոյիս այս բուսաբանական հատուկտորները նախապէս եղած են հատորի մը թերթերը, որոնց թերթերուն ծաւալը հաւանաբար եղած է 70-ի 11 մասնաչափ: Բուսաբանական այս աշխատութիւնը պատրաստուած է տեղական թուղթի վրայ: Գրչագիրը ենթարկուած է նորոգութեանց եւ կարկտանքի՝ բրնազրին թուղթէն տարբեր թուղթի պատուիրէն: Ամէնէն շատ գործածուած է մութ կանանչ մը, եւ արմատները յաճախ մութ շագանակագոյնով կը ներկայացուին: Գծագրութիւնը եղած է ազատ, այսինքն՝ առանց նախ չըջագծելու: Արարներէն գրչութիւնը ընտիր է եւ յաւանականագոյն մեկնով: Գրչութեան ձեւը դայն կը տանի ԺԳ. դար: Հայերէն եւ վրացերէն գրչութիւնը շատ նուրբ եւ բարակ, վարժ գրչէ է:

Իբր գծագրական արուեստ՝ դայն կըրնանք «Պագատու» կոչուած դպրոցին վերագրել: Բուսանկարիչը իրապէս ընտիր վարպետ մըն է, եւ ներկայացուած նիւթը շատ ճաշակաւոր պարզութիւն մը ունի:

Այս հատուկտորներուն վրայ հայերէնին առընթեր վրացերէնի գոյութիւնը՝ քանի մը խորհրդածութեանց դուռ կը բանայ: Նախ չեմ կարծեր որ հայու մը եւ անկէ ալ վրացի մը սեփականութիւնը եղած ըլլայ: Եթէ հայն ու վրացին զատ

անձեր են, այն ատեն վրացին կանխադոյն տէրը եղած ըլլալու է, այսինքն՝ հայէն առաջ, քանի որ վրացերէնի գրչութիւնը եւ մեկնը ոչ մէկ նմանութիւն ցոյց չի տար հայերէնին մեկնին խտութեան, եւ վրացերէնին գիրերը աւելի նուրբ ու բարակ են:

Երկրորդ, հաւանական է որ՝ վրացերէն եւ հայերէն մակագրութիւններէն դատելով՝ արաբագիր այս բուսաբանական հատորը պատկանած ըլլայ Վրահայ սահմանին մէջ բնակող հայու մը եւ վրացիի մը, կամ գոնէ գտնուած է հատորը այդ սահմաններուն վրայ, մատենադարանի մը մէջ: Թէեւ կրնայ ըլլալ որ Երուսաղէմ կամ Դամասկոս, կամ այդ ընդհանուր չըջանի մէջ գտնուած հայկական կամ վրական վանքի մը պատկանած ըլլայ հատորս:

Ինչ որ ալ ըլլայ, տարակոյս չկայ որ հայ մը, եւ բնական է՝ բուսաբան հայ մը, ատեն մը, տէր եղած է այս հատորին. եւ դատելով հայուն մակագրութեանց ժուժկալութենէն՝ կարելի է ենթադրել որ զիտական հայ մը եղած է, եւ նոյն իսկ վրացիէ մը օգտուած է՝ բոյսերուն վրացական (տեղական) հնչումներէն եւ անուններէն ստուգումներ ընելու համար:

Մեր գրչագրական հարստութեան համար շահեկան նպաստ մըն են այս հատուկտորները:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ՀԱՅ ԺԵՄԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԼԱՅՊՅԻԳՈՒՄ

ԱՆՈՒԱՆՈՒՄ Է

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Մ. ԱԼԻՇԱՆԻՆ

ԻՐ

ՊԱՏՈՒՈՅ ԱՆԴԱՄ

Նախագահ՝ Կ. Արովեան

Քարտուղար՝ Երուանդ Սրկ. Տէր Մինասեան

Վեկն 26. V. 1900

Կնիք

Դիւան Ս. Ղազարու